

գալով՝ մեզ կաշառում, կուրացնում է։ Այլ վճիռ ունենք երբ կամքի որակական մասն ենք ընդունում—մարդիկ պէտք է գործողութեան սկզբնապատճառը որոնեն մի վճիռ կարգալիս, իսկ այդ տարաբաղտարար մեծ մասին պակասում է, շատ քչերին է յատուկ այդ ձեւը։ Նորա շլանում, խաբւում են արտաքին տեսքից, չեն թափանցում էականի մէջ, Ահա այստեղից է յառաջանում այն սխալ քննութիւնները, թէ սովորական կեանքի և թէ բանաստեղծութեան մէջ։

Սահակ ա. Բե. Սահակեանց.

(Շարունակելի).

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

David der Philosoph, von Dr. Missak Khostikian,
Bern. 1907.

Դաւիթ փիլիսոփայ. Դր. Միսակ Խոստիկեան, Բերն,
1907 թ.

Վերջին տարիներս Դաւիթ փիլիսոփայի անձնաւորութիւնն ու երկերը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ են դարձել հայ և օտար բանասէրների կողմից. վերջնականապէս արդէն լուծուած պէտք է համարել այն հարցը, որ Դաւիթ Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ լինել չի կարող և թէ այն աւանդութիւններն ու առասպելները, որոնք կազմուած են նորա անձնաւորութեան շուրջը, ուշ ժամանակի արդիւնք են և զուրկ պատմական աղբիւր համարուելու արժանաւորութիւնից։ Եւրոպական գիտնականների մէջ արդէն ընդունուած կարծիք էր, թէ Դաւիթ 2. դարու անձնաւորութիւն կարող է լինել և ոչ նորա-

նից առաջ՝ Այս եղրակացութեան էր հասել և պ. Մանանդեան իւր «Դաւիթ անյաղթի խնդիրը նոր լուսաբանութեամբ» *) վերնագրով տետրակի մէջ՝ Նոյն խնդրով է զբաղւում և ճեմարանի նախկին սան և այժմ ուսուցիչ երիտասարդ պ. Մ. Խոստիկեան։ Նորա գրքոյկը, որ բաղկացած է երեք գլուխներէից և ընդամենը 80 էրես է, շատ կարեւոր տեղ կը զննի Դաւիթ փիլիսոփայի անձնաւորութեան և երկերի ուսումնասիրութեան պատմութեան մէջ։

Առաջին գլխի մէջ հեղինակը յիշում է այն բոլոր աղբիւրները, որոնք որ և է տեղեկութիւն են տալիս մեր փիլիսոփայի մասին և դալիս է այն եղրակացութեան, որ նորա անուան շուրջը կազմուած բոլոր աւանդութիւնները ծագել են Ժ. և հետեւեալ դարերում։ Ոչ Խաչի ճառը և դորա հետ կապուած Գիւտի նամակագրութիւնը, ոչ Մովսէս Խորենացու և Դաւիթ անյաղթի անուան հետ կապուած առասպելախառն վիճաբանութիւնները Պօլսում կայսեր ներկայութեամբ կամ նրանց ճանապարհորդութիւնները ինքնըստեան պատմական աղբիւր չեն կարող լինել փիլիսոփայի անձնաւորութիւնը պարզելու համար։ Նոյն եղրակացութեան հասել ենք և մենք «Դաւիթ փիլիսոփայ (Հարքացի)» ուսումնասիրութեան մէջ, որի Ա - Է պրակները հրատարակուած են «Արարատի» Յունուար և Մարտ տետրակների մէջ։ Բայց հեղինակը առանձին նշանակութիւն է տալիս այս հակաճառութեան վերջում դրուած յիշատակարանին և կարծում է, որ այնտեղ պահուած է «Գիրք էական»-ի թարգմանութեան տարեթիւը։ «Գիրք էական»-ը Դաւթի անունով մնացած փիլիսոփայական հարցու պատասխան է, որ ցրուած է այս հակաճառութեան մէջ, կայ և առանձին։ Բայց ոչ այլ ինչ է այն, քան քաղուացիներ Սահմանաց գրքից։ Այս հանգամանքը և Գանձակեցու ղզգիրս սահմանաց և էական դարձուածը հիմք է համարում ենթադրելու, որ Սահմանաց գիրքը առաջ

*) Վաղարշապատ, 1904։

Վրչում էր «Գիրք էակաց», Ուրեմն և վերոյիշեալ հակա-
ճառութեան վերջում գտնուած յիշատակարանը պատմա-
կան տեղեկութիւն է տալիս Սահմանաց գրքի թարգմա-
նութեան ժամանակի մասին։ Ընթերցողների դիւրութեան
համար մէջ բերենք այդ յիշատակարանը, որ բազմաթիւ
փոփոխակներ ունի շատ կամ քիչ տարբերութիւններով.
... «Եւ իբրեւ Աստուած հասոյց մեզ ի ժամանակս յայս, յորում
էջ էր թուին հայոց։ Ես Գուրգէն քարտուղար հայոց մեծաց և
սուրբ թագաւորացն պռոգոյ սպաթար ստացող եղէ գրոցս
այսմ։ Բայց զարմանալի է ի նախնի յիշատակարանի գրոցս այսմիկ,
եթէ գրեցաւ զիբրս այս էակբս հրամանաւ թարգմանեալ ի յու-
նաց ի հայս տեառն Յովհաննիսի հայոց կաթողիկոսի Գաբեղի-
նացոյ ի իւ (Սրուանծաւան իւ) թուականութեան հայոց։ Ահայ է
այսմիկ Սարգիս արաքացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայութեամբ»։

Պ. Խոստիկեանը ինքն էլ նկատում է, որ յիշատա-
կարանի մէջ յիշուած պաշտօնը (Գուրգէն քարտուղար
հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն պռոգոյ սպաթար—
πρωτοσπαθάρως) 628 թուին Հայաստանում լինել չէր կարող,
այլ Բագրատունեաց վերջին շրջաններում միայն։ Եւ յի-
րաւի Գրիգոր Մագիստրոս իւր «առ հայր Սոսթենէս (Մար-
մաշենի) յաղագս ոսկի մատանւոյն» թղթի մէջ գործ է
ածում այդ բառը։ Հակաճառութեան ամբողջ բովանդա-
կութիւնն էլ յարմար է գալիս Բագրատունեաց շրջանի
հայ-յունական վէճերին։ Որ այստեղ կեղծիք կայ, պարզ
է։ Այս բոլորի հետ պ. Խոստիկեանը համաձայն լինելով,
անհասկանալի է, թէ ինչու նա վաւերական է համարում
յիշատակարանի վերջին մասը։ Շատ ձգձգուած և անհա-
ւանական ենթադրութիւն է, որ այդ յիշատակարանը եղել
է երբեմն Սահմանաց գրքի տակ, Սահմանաց գիրքն էլ ա-
ռաջ էակաց գիրք է կոչուել, բայց երբ յետին դարերում
Սահմանաց գրքից հարց ու պատասխանով մի դպրոցա-
կան գիրք է կազմուել, յիշատակարանը մնացել է դասա-
գրքի տակ, իսկ բուն թարգմանութեան տակից ջնջուել է
այն։ Եթէ այդ յիշատակարանը գրուած լինէր արդարեւ
576—8 թուին, թարգմանչի ձեռքով, անկարելի է, յիշա-
տակութիւն չլինէր հրամայող կաթողիկոսի մահուան մա-

սինքն եւ ապա, ինչ նշանանութիւն ունի այդանդ արարացի Սարգիս եպիսկոպոսի վկայութիւնը. հէնց այդ նախագիտութիւնը ինքնըստինքեան կանկած է յարուցանում, որ յիշատակարանի հեղինակը կամենում է ծածկել իւր կեղծիքը և վաւերականութեան ձե տալ: Այսպիսով ուրեմն պ. Խոստիկեանի պատճառարանութիւնը Դաւիթ փիլիսոփայի Սահմանաց գրքի թարգմանութեան ժամանակի մասին համարում ենք չապացուցուած: *)

Պ. Խոստիկեանի հետ համաձայն չենք նաև Դաւիթ Հարքացու ժամանակի վերաբերութեամբ. նա ոչ թէ վեցերորդ, այլ է. դարու անձն է, ինչպէս մենք ցոյց ենք տուել «Դաւիթ փիլիսոփայ» վերնագրով յօդուածի մէջ և աւելի կպարզենք հետզհետէ մեր աշխատութեան ընթացքում: Այս երկու կէտն էլ կազմում են պ. Խոստիկեանի աշխատութեան թոյլ կողմը:

Բուն աշխատութեան կեդրոնը երկրորդ գլուխն է և մասամբ երրորդ, ուր հեղինակը փութաշնան աշխատութիւն է ցոյց տալիս և քննադատական սրամտութիւն հայերէն բնագիրն արգէն յունարէն թարգմանութեան կնիք էր կրում: Բայց գիտնականների մէջ տարածայնութիւն կար վերջնական եզրակացութեան վերաբերութեամբ: Դաւիթ անունով մեզ հասած երկերից մի քանիսը կան և յունարէն, ինչպէս Սահմանաց գիրքը և Պորփիրի ներածութեան մեկնութիւնը: Միւթարեանների հետ եւրոպացի գիտնական նեոյման կարծում էր, որ մի և նոյն հեղինակը՝ Դաւիթ՝ իւր երկերը գրել է երկու լեզուով՝ հայերէն և յունարէն: Իսկ Կոննիբէր կարծում է, որ Դաւիթ գրել է հայերէն, իսկ մի ուրիշը թարգմանել է յունարէն: Վերջապէս Բուսէի կարծիքով, Դաւիթ գրել է հայերէն, իսկ նորա աշակերտներից մէկը ուսուցչի յուն

*) Տարբաբանութեամբ այս յիշատակարանին կարեւոր նշանակութիւն են տուել A. Baumgartner և Connybeare, առաջինը Պիտոյից գրքի ուսումնասիրութեան մէջ, իսկ երկրորդը Դաւիթ անյաղթի:

նարէն դասախօսութիւններից կազմել է յունարէնը: *)
Դաւիթ Թեոաղանիկեցու կեանքը հրատարակող Բոգէ,
որ նրան նոյնացնում է մեր փիլիսոփայի հետ, բնագիրը
հայերէնն է ընդունում **), Միայն Մանանդեանն էր, որ
հայերէնը թարգմանութիւն է համարում:

Պ. Խոստիկեանը այս կնճռոտ խնդիրը պարզելու հա-
մար ուղիղ ճանապարհն է ընտրել, յունարէնն ու հայե-
րէնը համեմատելով միմեանց հետ, և եկել է այն հա-
տատուն եզրակացութեան, որ հայերէնը պարզ թարգ-
մանութիւն է յունարէնից: Թարգմանութեան լեզուն ամ-
բողջապէս յունարէնի վերայ ձևած հայերէն է, ինչպէս
Թրակացու քերականութեան թարգմանութեան վերաբե-
րութեամբ ցոյց է տուել Մարքոս Կաւելացիները, որ այս
հայերէնը յատուկ է առհասարակ հելլենասէրների ամ-
բողջ դպրոցին, օր. Ստ. Սիւնեցուն և Դաւիթ հիւպատին:
Այս երևոյթը բացատրել փիլիսոփայական բառերի և
մտքերի աղքատութեամբ հայերէնի մէջ (Ջարբանալեան)
անհիմն է: Ընդհակառակ թարգմանիչը շատ լաւ պէտք է
տիրապետէր հայոց լեզուին, որ այնպէս ստրկաբար թարգ-
մանել կարողանար, բառ առ բառ, հետեւելով միշտ յու-
նարենի կազմութեան և դասաւորութեան: Թարգմանու-
թիւնը այնքան ստրկաբար է և նիւթական, որ որոշում
է, թէ թարգմանիչը հետեւել է Vaticanus 1470 օրինակին:
Հեղինակը իւր համեմատութիւնը կատարել է Բուսէի հրա-
տարակած յունարէն բնագրի հետ †): Սահմանաց գիրքն
ու Պորփիրիի ներածութիւնը համեմատում է մանրամաս-
նութեամբ, իսկ ներածութեան մեկնութեան մէջ ցոյց է
տալիս միայն յունարէնի ընդարձակ յաւելումները:

Համեմատութիւնը պարզել է և մի ուրիշ խնդիր:

*) Die neuplatonischen Ausleger der Isagoge des Porphyrius, Berlin 1892.

**) Leben des heiligen David von Thessalonike, Berlin, 1887.

†) Davidis Prolegomena et in Porphyrii isagogen Commen-
tarium, Berolini, MCMIV.

Յունարէնը տեղ տեղ աւելի ընդարձակուած է նախադասութիւններով և հատուածներով, այն ինչ հայերէնն աւելի ամբողջ է։ Ընդարձակութիւնն աւելի նկատելի է ներածութեան մեկնութեան մէջ, երբեմն այնպիսի մեծ տարբերութեամբ, որ բառացի համեմատութիւնն անկարելի է։ Տարբեր են նոյնպէս վերնագիրները, այս խնդրի բացատրութեան մէջ հեղինակը մօտենում է Բուսէին, տարբերութիւնները Դաւթի աշակերտի գործը համարելով, որ իւր ուսուցչի դասախօսութիւններից է կազմել ներկայ յունարէն բնագիրը *)։ Սակայն պ. Խոստիկեան համամիտ չէ Բուսէի այն կարծիքին, թէ Դաւիթ նախ հայերէն է գրել և ապա յունարէն դասախօսել, թէ յունարէն բնագիրը փիլիսոփայի դասախօսութիւններից են մշակուած, ապացոյց և 'Απὸ Φωνῆς Δαβὶδ խօսքերը վերնագրում։ Յաւելումները աշակերտինն են. յատկապէս Պորփիրի Ներածութեան մեկնութեան մէջ աշակերտն աւելի է մշակել, աւելացնելով ոչ միայն նախադասութիւններ, այլ և մեծ ու փոքր հատուածներ, նոյն իսկ գլուխներ, քաղելով նոյն նիւթի ուրիշ մեկնութիւններից, երբեմն էլ կրճատումներ է արել։

Իսկ հայերէնը թարգմանուած է այնպիսի մի օրինակից, որ մշակութեան չէր ենթարկուել աշակերտի կողմից, թէպէտ հայերէն թարգմանութեան բնագիրն էլ փիլիսոփայի դասախօսութիւններից է կազմուած, Գլուխները բաժանուած են դասերի համեմատ և գուցէ հէնց Դաւթի գործն է այդ. փիլիսոփան հաւանօրէն դասախօսել է Ալէքսանդրիայում Զ. դարում և մի հայ աշակերտ հայերէնի է փոխադրել այն։ Սակայն այդ Դաւիթը Հարքացին չէ, սորա «Որ իմաստասիրական և յիմաստասիրելի հարցուածո» գրութեան մտքերը հակառակ են Սահմանաց գրքի գաղափարներին, ինչպէս ցոյց է տուել և Մանանդեան։ Փիլիսոփայ Դաւիթը հեթանոս է և ոչ հայ, այն ինչ Հարքացին քրիստոնեայ է և հայ, Այն նշանները,

*) Die nenplat. Ansleger եր. 19:

որոնք հիմք կարող էին լինել հեղինակի հայ լինելն ապացուցանելու, ներմուծութիւն են կամ բացառութիւն: Յիշենք մի օրինակ. հայ բնագրի մէջ 198 եր. (Վենետիկ 1833) յիշուած է Տիգրան անունը, բայց յունարէնի մէջ 62, 20 դորա փոխարէն Σατορ անունը: Ընդհանրապէս մեր փիլիսոփայի գրուածքների մէջ հայ մարդու կամ արեւելցու աշխարհահայեացք չի նկատուում, այն ինչ շատ յաճախ յեղեղում են յունաց աստուածների և փիլիսոփաների անունները և դիցարանական աւանդութիւնները:

Բայց ով է թարգմանիչը և երբ է թարգմանուած: Կարող էր թարգմանիչը Դաւիթ Հարբացին լինել, բայց զգուշանում է հեղինակը հայոց աւանդութեան պատմական նշանակութիւն տալ, որովհետեւ Ժ. դարում է ծագել այն և կապուել Դաւթի անուն հետ: Սակայն հաւուած է թարգմանութիւնը Զ. դարում գնել և այն էլ Յովհաննէս Գաբելենացու հրամանով, միակ հիմք ունենալով վերոյիշեալ յիշատակարանը, որի արժէքը տեսնւք մենք: Կարծում ենք, որ Է. դարուց առաջ գնելու այս թարգմանութիւնը ոչ մի հիմք չունինք, իսկ Ը. դարու առաջին քառորդից արդէն վկայութիւններ ունինք Խոսրովիկ թարգմանչի գրութիւնների մէջ:

Թարգմանութեան ժամանակը որոշելուց յետոյ՝ փորձում է պարզել Դաւիթ փիլիսոփայի, բուն հեղինակի ժամանակը: Նա ոչ հայ է և ոչ Ե. դարու հեղինակ: Եւրոպացի գիտնականներից ոմանք նորան Ե. դարու հեղինակ էին համարում և Սիրիանոսի աշակերտ, հիմնուելով Արիստոտելի ստորագրութեանց մեկնութեան վերայ, բայց Ադուլֆ Բուսէն այդ Եղիայի գործն է համարում և վերջինս անունով էլ հրատարակել է*): Դաւիթ վկայութիւն է բերում և Ոլոմպիոգորոսից Սահմանաց զրքում, հայերէնի մէջ երկու, իսկ յունարէնի մէջ մի քանի անգամ: Այս Ոլոմպիոգորոսը կրտսերն է, որ Ամոնիոսի

*) Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias commentaria, Beroliui MCM.

աշակերտն էր և գործում էր դեռ ևս 2 դարու կեսերին: Բուսէն իւր նորագոյն աշխատութիւնների մէջ այն կարծիքն է յայտնում, որ Դաւիթ միջնորդապէս միայն Ուրմալիոգորի աշակերտ էր, իսկ անմիջական աշակերտը Եղիան է: Եւ յիրաւի Եղիայի և Դաւթի յունարէն երկերի համեմատութեամբ նա մեծ առընչութիւն է գտել երկուսի մէջ: Սակայն հայերէնի մէջ այդ կախման հետքերը չկան, ըստ պ. Խոստիկեանի, և ուրեմն Դաւթի մշակողը կամ աշակերտը կախում ունի Եղիայից, և ոչ Դաւիթ ինքը: Այս հիման վերայ հեղինակը հակառակ Բուսէի՝ Դաւթին Ուրմալիոգորի անմիջական աշակերտ է համարում, և որպէս յենակէտ յիշում է Մանանդեանի կողմից առաջին անգամ ուշագրութեան առած այն հանգամանքը, որ Դաւիթ Ուրմալիոգորից առած վկայութեան համար «ասէր» և «սոաց» ձևերն է գործածում, այն ինչ միւս փիլիսոփաների համար ներկայ ժամանակը: Ըստ այսմ Դաւիթն էլ 550—560 թուականների մարդ է, ուրեմն և տարբեր Դաւիթ Թեոաղանիկեցուց (+530—535 թ.), որին Բողէ նոյնացնում է մեր փիլիսոփայի հետ, որովհետեւ Ուրմալիոգորը 527 թուից առաջ գործում էր Աղէքսանդրիայում և ապրում էր դեռ 564 թուին: Բայց Մանանդեանն ինքը խոստովանում է իւր պատճառաբանութեան թուլութիւնը: Այս բոլորից մի բան միայն կարելի է հաստատ ասել, որ մեր փիլիսոփան Ուրմալիոգորից յետոյ էր ապրում:

Երբսօդ գլխի մէջ պ. Խոստիկեան վերլուծում է Դաւթի երկերը (Սահմանքը, Պարփութի ներածութիւնը և մեկնութիւնը) և որոշում է նրանց արժէքը փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ: Նա ինքնուրոյն փիլիսոփայ չէ իսկական մտքով, այլ հետևող Պարփութից յետոյ եկող Ամոնիոս, Ուրմալիոգոր և ին փիլիսոփաներին, որոնց երկերից և բանաքաղութիւններ է անում: Նա փիլիսոփայութեան ռեսուլյիչ էր, որ իւր գաղափարութիւնների նիւթը քաղում էր նախորդներից, յատկապէս նմանում է Ամոնիոսին: Միայն Դաւիթն աւելի շատախօս է, ճոռում, ձևական և թուերի խորհրդաւորութեան հետևող: Ինչ

հասարակաց է Դաւթին և Եգիպտին, վերագրում է Ոլոմէ պիօգորին, որ հեղինակի կարծիքով երկուսի ուսուցիչն էր։ Շարագրութեան ընդհանուր տպաւորութիւնը լաւ է և ազաւոյց կարող է լինել հեղինակի աշխատասէր, օրամիտ և քննադատական ոգու յատկութեան։ Տեղ տեղ եղած կրկնութիւնները խանգարում են փոքր ինչ գործի ամբողջութիւնը, բայց չեն նսեմացնում նորա արժէքը։ Ցանկանք և յուսանք, որ նա այսպիսի շատ նուէրներ ձգէ մեր բանասիրական գրականութեան աղքատիկ գանձանակի մէջ։

Պ. Վ. Յովսէփեան

Հաւիւ Նոր Նախիջեւանի հայագգի աղֆասաց Եկեղեցական հոգաբարձութեան՝ 1906 թ. գործունէութեան.

Նոր Նախիջեւանը իրաւամբ կարող է պարծենալ իր կրթական և բարեգործական հաստատութիւններով. վերջինների թուին է պատկանում նաև նրա Աղքատաց Հոգաբարձութիւնը, որը անցեալ տարի բոլորեց իր 17 ամեակը։ Այս հոգաբարձութիւնը հիմնուած է Положение ի յայտնի յօդուածի հիման վերայ, որը իրաւունք է տալիս մեր եկեղեցիներին կից հիմնել բարեգործական նպատակով հոգաբարձութիւններ, անկեղանոցներ և այլն։ Անհատականաւ է, ինչո՞ւ մինչև այժմ մեր ծխականները չեն օգտուել այդ իրաւունքից և չեն ծածկել մեր երկիրը այդպիսի բարեգործական հաստատութիւնների ցանցերով։

Նոր Նախիջեւանի եկեղեցական աղքատաց հոգաբարձութիւնը մեր ազգային ամենահարուստ և արդիւնաւէտ հիմնարկութիւններից մէկն է։ Առ 1 յունուարի 1907 թուի ունեցել է 786,120 ռ, 98 կ.—ի փող, արժեթղթեր, շարժական և անշարժ կայքեր։ Այս բոլոր ստացուացքներից